

Денис Красівський

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ЧИ ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

У статті розглянуто світові тенденції міграційних процесів в умовах сучасної глобалізації. Досліджено польський досвід трудової міграції. Визначено, що євроінтеграція і відтік трудових ресурсів – процеси взаємопов'язані для країн, що розвиваються. Проаналізовані загрози та перспективи подальшого економічного розвитку України за незмінності вітчизняних міграційних процесів. Охарактеризовано основні проблеми інтелектуальної міграції в Україні.

Ключові слова: міграційні процеси, інтелектуальна міграція, національна безпека, глобалізація.

Denis Krasiwski. Migration processes in Ukraine: threats to national security or the prospects of regional development. *The article deals with the global tendencies of migration processes in the conditions of modern globalization. The Polish experience of labor migration is explored. It has been determined that European integration and outflow of labor resources are processes interconnected for developing countries. The threats and prospects of further economic development of Ukraine with the invariability of domestic migration processes are analyzed. The main problems of intellectual migration in Ukraine are described.*

Key words: migration processes, intellectual migration, national security, globalization.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах глобалізації міжнародна трудова міграція робочої сили

Красівський Денис Орестович – кандидат наук з державного управління, провідний науковий співробітник Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості.

перетворилася на один із ключових чинників розвитку як світового господарства в цілому, так національних ринків праці зокрема. Україна також активно інтегрується до світових міграційних процесів. На сьогодні вона бере активну участь у міжнародному обміні трудовими ресурсами як імпортер та експортер робочої сили. Зокрема, в 1998 р. відомий польський політолог-антиглобаліст Зігмунт Бауман (Zygmunt Bauman), писав: «Після закінчення війни за території найміцнішим та найбажанішим фактором розшарування в світі стала мобільність: це та субстанція, з якої щодня будуються і перебудовуються нові, глобальні, соціальні, політичні, економічні та культурні ієрархії» [1]. Суть сучасної глобалізації, на його думку, полягає в небаченому досі прискоренні процесів територіальної мобільності індивідів, капіталів та інформації, а глобальний світ ділиться на тих, кому доступна така мобільність, і тих, кому вона недоступна.

Також у сучасному науковому середовищі все більше поширюється думка про те, що кожна держава та суспільство відчувають етнічні виклики та загрози в зв'язку з процесами глобалізації та міграції. Вияв таких викликів та загроз проглядаються в збільшенні етнічної конкуренції, спроб етнічного домінування, проявах міжетнічної боротьби, появі ультраправого націоналізму тощо. Такого роду процеси відбуваються не тільки в глобальному масштабі, хоча саме глобальний масштаб є найбільш помітним для світового суспільства. З різноманітних проявів складаються стійкі етнополітичні тенденції, які здійснюються в межах національних держав, окремих регіонів та локальних поселень.

З огляду на це у сучасному світі проблеми міграції дедалі частіше розглядаються як загрози національній безпеці держави, оскільки набувають глобального характеру і мають серйозні наслідки для приймаючих країн, а отже, зазначена проблема має бути розглянута на теоретичному та практичному рівнях.

Виклад основного матеріалу. В останні два десятиріччя нової якості набувають два найважливіші регулятори міграційної поведінки: середовище і соціальні норми, які визначають основну

причину міграції – суперечність між рівнем розвитку особистості, її потребами і умовою їх задоволення.

Серед спонукальних причин міграції все більше переважають не тільки зовнішні стосовно до мігранта чинники (наприклад, глобальна нестача робочих місць), а й внутрішні – прагнення до реалізації за допомогою еміграції потреб у розвитку особистості.

Важливу групу причин еміграції утворюють мотиви політичного характеру. Потік біженців з цих мотивів (часто з метою отримання в приймаючій країні статусу політичних іммігрантів) у сучасному світі дуже значний.

Важливим чинником посилення трудової еміграції є істотні відмінності в оплаті однорідного населення за кількістю і якістю праці в різних країнах. Відмінності в заробітках з урахуванням фактично сформованих курсів валют інколи становлять 10-15 разів (більш точні оцінки ускладнені в зв'язку з диференціацією вартості життя) і максимальних значень досягають у фахівців високої кваліфікації.

Психологічні чинники, пов'язані з нестабільністю загально-економічної ситуації в цілому, і в царині зайнятості зокрема, значно посилюють схильність до еміграції.

Проблема впливу міграційних процесів на соціальне, економічне і політичне життя країни є неоднозначною: залежно від цілей і причин міграція може мати як позитивні, так і негативні наслідки для країни, що приймає.

З одного боку, міграція за несприятливої демографічної ситуації в країні може компенсувати дефіцит трудових ресурсів, забезпечивши тим самим економічне зростання, а також заповнити склад працездатної частини населення в умовах триваючого його старіння.

З іншого боку, в сучасному світі міграція населення набула стихійного характеру, і проблем, пов'язаних з міграційними потоками, перебувають у центрі уваги керівників багатьох країн і всього світового співтовариства в цілому. У політичній сфері нелегальна міграція може виступати як пряма загроза безпеці країни, її геополітичним інтересам і міжнародному авторитету. В

економічній сфері міграція може сприяти розширенню масштабів тіньової економіки, загостренню ситуації на ринку праці і витісненню з нього працівників з-поміж місцевих жителів

Міграція в Україні є важливим чинником впливу не лише на соціально-економічний розвиток, а й на міжнародні відносини, виступає вагомою складовою частиною євроінтеграції. Стимулюючим фактором на цьому шляху є подолання успадкованої ще з радянських часів монополії держави на проведення зовнішньоекономічної діяльності і, як наслідок, розширення застосування механізмів ринкової економіки в державному будівництві.

За роки державної незалежності України характер, склад та спрямованість зовнішніх і внутрішніх трудових міграційних потоків набули серйозних змін. Незмінною впродовж останніх десятиліть є лише тенденція зростання обсягів трудової міграції з України, яка на сучасному етапі почала набувати загрозливого масштабу. Згідно з дослідженням, проведеним Центром економічної стратегії, станом на 2018 р. близько 16% українців працездатного віку працювали за кордоном – це 4 мільйони громадян [2]. Сприяють зростанню масштабів трудової міграції з України, в першу чергу, зміни в соціально-економічних відносинах, економічні кризи й, як наслідок, падіння життєвого рівня населення. Перспективи набуття Україною членства в ЄС також сприятимуть подальшому розвитку трудової міграції українців.

Зважаючи на те, що суб'єктами трудової міграції є переважно люди з високою працездатністю, цей процес має значний вплив на розвиток трудового потенціалу як країни в цілому, так і окремих її регіонів. Відповідно, така тенденція породжує численні світоглядні, мовно-культурні, психологічні, політико-правові і, перш за все, соціально-економічні проблеми.

Міграційні процеси сьогодні дійсно глобальне явище, а сама глобальна міграція стає все більш значущим чинником світових політики і економіки. Таким чином, як перед науковим співтовариством, так і перед практиками та політиками постає необхідність вивчення глобальної транскордонної міграції, її

впливу на розвиток і трансформацію національної держави в умовах глобалізації.

Аналіз міграційних потоків як фактора впливу на національну державу американський дослідник Роджер Брубейкер (Rogers Brubaker) пропонує проводити на двох рівнях. Слід розділяти національну державу як теоретичний ідеальний конструкт і як реальну територіальну одиницю, яка об'єднує населення, політичну, економічну та інші системи життєдіяльності суспільства [3].

У зв'язку з вищезазначеним питання впливу міжнародної трудової міграції на національний ринок праці в Україні залишається актуальним, постійно зростає його теоретичне й практичне значення. Дослідження цього процесу дасть змогу виробити рекомендації для формування міграційної, соціальної та економічної політики, яка сприятиме максимальному поєднанню трудової міграції з цілями сталого економічного розвитку України.

На сучасному етапі міграційні процеси привертють дедалі більшу увагу вчених в усіх провідних країнах світу. Особливе місце посідає саме інтелектуальна міграція. Людина, людський фактор, особливо її інтелект, освітній потенціал став справжнім капіталом. Саме міграція формує основну частину цього капіталу. Міграція стає все більш диференційованою за освітніми, кваліфікаційними та професійними характеристиками, постійно втягуючи нові й нові категорії та групи осіб у круговерть обміну кадрами.

З неофіційних джерел, за кордоном у різних сферах працевлаштовані близько 7 млн українців. За даними Державної служби статистики України ця цифра значно менша – щороку за кордоном працюють від 1 до 4 млн наших співвітчизників. Міжнародна організація з міграції оцінює кількість трудових мігрантів з України у 2,5 млн осіб. При цьому варто констатувати, що наявна система статистичного обліку не в змозі в повному обсязі відтворити реальні масштаби трудової міграції за кордон [4].

У сучасних умовах розвитку міжнародних економічних відносин міграційні процеси мають тенденцію до розширення. Однак в Україні сьогодні трудова міграція не тільки зменшує пропозицію робочої сили на вітчизняному ринку праці, а й знижує

її якість. Саме тому така міграція становить особливу загрозу соціально-економічному розвитку країни та сталому розвитку суспільства. Власне, як тільки Україна визначилася з європейським вектором розвитку, відразу стало очевидним, що головним економічним ризиком для країни буде відтік економічно активного населення. Земля, корисні копалини і навіть нехай застарілі інфраструктурні об'єкти без трудових ресурсів втрачають свій економічний потенціал.

Зовнішня трудова міграція зазвичай проявляється через глибокі соціально-економічні, політичні та фінансові кризові явища, що призводять до дисбалансу в науковій та освітній сферах, породжують нові виклики й загрози національній освітньо-науковій галузі, які позначаються на рівні технічного й технологічного розвитку України.

Вивчення досвіду сусідніх з Україною країн свідчить про те, що євроінтеграція і відтік трудових ресурсів – процеси пов'язані. Польща вступила в ЄС у 2004 році. Як наслідок – для поляків були відкриті ринки праці Великобританії, Ірландії і Швеції, а в 2006 році – Фінляндії, Іспанії, Італії, Португалії і Греції. Пізніше до них приєдналися Нідерланди, Бельгія, Франція і Данія. В 2011 році поляків на свої ринки праці вільно допустили Німеччина й Австрія.

У 2004 році з Польщі виїжджали на постійні або сезонні роботи близько 0,5 млн трудових мігрантів, однак до 2014 року в цілому країну покинули близько 2,4 млн осіб, тобто приблизно 6-7% від загальної кількості населення, або близько 12-15% економічно активного населення. Однак у Польщі мала місце одна важлива обставина, яка пом'якшила «міграційний удар» її економіці: на момент вступу в ЄС офіційне безробіття в цій країні сягало близько 19% [5], а серед молоді її рівень доходив до 40% [6]. Тому для польського уряду відтік робочої сили став своєрідним ситуативним порятунком від безробіття. Натомість вони отримали грошовий потік від заробітчан у формі переказів. Інтенсивно зростали грошові перекази відразу після відкриття ринків праці ЄС: у 2004 – 2007 рр. середньорічний приріст обсягів грошових переказів становив понад 30%. Пізніше перекази стали

не настільки значущим фінансовим потоком для Польщі і відійшли на третє місце після іноземних інвестицій і субсидій ЄС. У 2014 – 2015 рр. міграційна криза закінчилася і з'явилася тенденцією повернення трудових мігрантів [6].

Процес відтоку трудових ресурсів пережили майже всі нові члени ЄС, причому в частині цих країн процес трудової міграції ще не завершений. У Болгарії 15,3% жителів проживає за кордоном, в Естонії – 13%, у Румунії – 12,8%, в Латвії – 12%, в Угорщині – 5,3%. Таким чином, непрямі фактори показують, що всі без винятку нові країни-члени ЄС переживають процес відтоку робочої сили.

Також за перше десятиліття XXI ст. обсяг грошових переказів, здійснених мігрантами, виріс більш ніж у 3 рази (з 132 млрд дол. США в 2000 р до 440 у 2010 р). Крім того, бюджет багатьох країн сьогодні багато в чому наповнюється завдяки грошовим переказам, відправленим трудовими мігрантами (у 2012 р обсяг переказів емігрантів з Таджикистану на батьківщину дорівнював 47% ВВП. Ліберії – 31, Киргизії – 29, Лесото – 26, Молдови – 23% [7].

В Україні ситуація дещо інша. Наша офіційна статистика говорить про те, що в країні економічно активного населення віком 16–59 років у I кварталі 2018 року налічувалося 17,7 млн чоловік [8] (разом з безробітними, яких, за даними Державної служби зайнятості України, налічувалися 1,7 млн осіб.). Але 17,7 млн – це всього 69% від населення в цьому віковому діапазоні (25 641 322 осіб). Отже, неврахованими є ще 7,9 млн осіб.

За підрахунками Інституту економіки та прогнозування відтік такої робочої сили вже зараз обертається для української економіки втратою близько 40 млрд грн на рік [9].

Разом з тим, за даними Національного банку, станом на березень 2019 року тільки за минулий рік грошові перекази в Україну від трудових мігрантів становили приблизно 9,3 млрд доларів [10].

Ця сума більш ніж у п'ять разів перевищує прямі іноземні інвестиції того ж року, які Нацбанк оцінив у 1,8 млрд доларів. Однак такий ефект є короткостроковим і в стратегічному плані несе загрози самому існуванню держави. Зокрема, виділяючи

негативні фактори, які вплинуть на державу в найближчому майбутньому, можна їх згрупувати таким чином:

По-перше, країни, в яких відбувається масова неконтрольована міграція, втрачають частину трудових ресурсів у найбільш працездатному віці, що веде до поступового старіння нації. Зокрема, один працюючий українець створює в Україні за рік приблизно 8 000 дол. США ВВП. Якщо він іммігрує, то втрати України будуть, відповідно – 8 000 дол. США на рік. Як зазначає український професор О. Савченко, якщо за рік іммігрують приблизно 300 000 українців, тоді поточні втрати ВВП становитимуть 2,4 млрд дол. США на рік, що становить понад 2% ВВП країни [11]. Однак, якщо припустити, що на інші економіки працюють близько 7 млн українців, то номінальні втрати української економіки сягають близько 18 млрд дол. США на рік.

По-друге, країни-донори втрачають кошти, пов'язані із загальноосвітньою і професійною підготовкою емігрантів. За даними Держстату, в 2015 – 2017 роках з України виїхали 1,303 млн працівників. Найбільша група трудових мігрантів – понад чверть – люди віком 40–49 років. Більше третини з тих, хто вирішив працювати за кордоном – це люди з професійно-технічною освітою. Якщо цю цифру зіставити з кількістю випускників профтехзакладів, вона фактично збігається з кількістю працівників, які виїхали на заробітки за кордон. Тобто вітчизняна професійна технічна освіта практично повністю працює на експорт робочої сили. Це стосується значною мірою і повної загальної середньої освіти. Так, згідно з даними Міністерства освіти і науки, в середньому в Україні на одного учня витрачається 15 тис. грн на рік, тобто 165 тис. грн за повний цикл загальної середньої освіти [12].

По-третє, відтік кваліфікованих кадрів, виїзд учених і фахівців призводять до загального зниження науково-технічного, загальноосвітнього і культурного потенціалу країни. Відбувається «відплив умів», або інтелектуальний дефолт нації. Так, у 2016/2017 навчальному році в іноземних університетах здобували освіту 72 тис. українців. Серед найбільш популярних для навчання країн – Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія,

Австрія, Франція та Угорщина. Інші країни, де навчаються менше 1% студентів-українців, – Швейцарія, Туреччина, Словаччина, Греція, Литва, Білорусь, Латвія, Бельгія, Фінляндія, Молдова, Естонія, Австрія, Нідерланди, Швеція, Грузія, Словенія, Азербайджан, Хорватія, Ірландія, Сербія [12].

З 2010 р. до 2017 р. кількість українських студентів за кордоном збільшилася удвічі – з 28 тис. до майже 60 тис. осіб. Частка українців серед іноземних студентів Польщі у 2017 р. становила 53%. Вважаємо, що запроваджена у 2017 р. лібералізація візового режиму з ЄС тільки посилить цю тенденцію, яка безпосередньо впливає на загальний рівень професійності та загрожує системною кризою компетентностей. Зокрема, 28,5% українців вважають, що знизився професійний рівень медпрацівників. А в 2017 р. деякі країни Близького Сходу вже перестали визнавати дипломи, видані українськими медичними ВНЗ. Загалом, від'ємне сальдо вчителів (9%) випереджає показник викладачів вищих навчальних закладів (5,5%) [13].

За підрахунками Київського міжнародного інституту соціології, середній вік осіб, які планують виїхати для працевлаштування за кордон, – 34,8 років; середній вік тих, хто вагається, – 36,6 років; категорично відмовляються залишити Україну – 54,8 років, з яких молодь віком від 18 до 30 років становить лише 9%*.

Тенденції інтелектуальної міграції є стратегічною загрозою для національної безпеки України. Відповідно, неможливим стане подальший інноваційний розвиток, наявності якого вимагають сучасні світові ринки. Зменшення наукового потенціалу призводить до стагнації економіки, поглиблення кризових явищ у соціально-економічній сфері українського суспільства. Варто зауважити, що реалізація державної політики, навіть у контексті збереження «статус-кво», становить загрозу каскадного руйну-

* Дослідження проводилося Київським міжнародним інститутом соціології з 21 листопада по 15 грудня 2017 р. у 110 населених пунктах в усіх областях України, крім Автономної Республіки Крим. У Донецькій та Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, підконтрольних Україні.

вання не лише кадрового потенціалу держави, а й національного загалом. Деталізуючи це твердження, слід зазначити, що інтелектуальний дефолт загрожувє в цілому соціально-економічному розвитку держави як у короткостроковій перспективі, так і в стратегічному сенсі.

По-четверте, змінюється національна структура населення, погіршується демографічна ситуація в зв'язку з виїздом, насамперед, працездатного населення, молодих робітників і фахівців. Як зазначає Державна служба статистики України, кількість наявного населення в Україні, за оцінкою станом на 1 грудня 2018 р., становила 42177,6 тис. осіб. Упродовж січня – листопада 2018 р. кількість населення зменшилася на 208,8 тис. осіб. Зокрема, станом на 1 січня 2019 року в Україні зареєстровано 11,5 мільйона пенсіонерів. Про це свідчать дані Пенсійного фонду України [14]. Тобто, як вказано вище, 16,6 млн працюючих у державі українців забезпечують виплати 11,5 млн. пенсіонерів. На чотирьох працівників, таким чином, приходиться 3 пенсіонери. Якщо корелювати ці цифри з кількістю тих, хто виїхав за кордон, можемо констатувати наявність загрози старіння нації та можливість втрати її здатності до самовідворення.

Висновки з дослідження. Вивчення досвіду сусідніх з Україною країн говорить про те, що євроінтеграція і відтік трудових ресурсів – процеси взаємопов'язані. Інколи, як у випадку с Польщею, трудова еміграція на короткий термін дає позитивний результат, рятує економіку від надмірного навантаження на соціальні видатки, залучає своєрідні іноземні інвестиції. В стратегічному сенсі відтік кадрового потенціалу таїть у собі загрозу національній безпеці держави, національному ринку праці зокрема та економіці загалом.

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с.

2. 4 мільйони українців працюють за кордоном: дослідження Центру економічної стратегії. URL: <http://uacrisis.org/ua/66428-research-on-labor-migration-ces> (дата звернення: 10.10.2019).

3. Брубейкер Роджерс. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
4. Офіційний сайт Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України. URL: http://www.dkni.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/images/_08%2007%202013.p (дата звернення: 10.10.2019).
5. Рівень безробіття в Польщі: Світовий атлас даних. URL: <https://knoema.ru/atlas/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B0/%D0%A3%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8B> (дата звернення: 10.10.2019)
6. 10 PL-UE. Polskie 10 lat w Unii. Raport. Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa, 2014, str. 196.
7. Intemabonal Migration Report 2013, viewed 23 June 2016. URL: http://www.un.org/erVdevelopment/desa/population/publicabons/pdf/migratorVmigrationreport2013/Full_Document_final.pdf (дата звернення: 10.10.2019).
8. Статистичні дані про переміщення населення України: база даних державного комітету статистики України. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Database/Population/databasetree_no_uk.asp (дата звернення: 10.10.2019).
9. Відтік робочої сили обертається втратами для економіки України: Інститут економіки та прогнозування НАНУ. URL: <http://ief.org.ua?p=631> (дата звернення: 10.10.2019).
10. Звіт НБУ: Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/control/uk/index> (дата звернення: 10.10.2019).
11. Савченко О. Втрати і прибутки від трудової міграції. URL: <https://savchenko.co.ua/%D0%B2%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86/> (дата звернення: 10.10.2019)
12. Красівський Д. О. Державна політика у сфері протидії інтелектуальній еміграції в Україні: сучасний стан та перспективи. Економіка та держава: серія Державне управління. 2019. №1 (9). С. 35–39.
13. Мостова Ю., Рахманін С. Кровотеча // Дзеркало тижня. 2018. № 3. 27 січня. С. 1, 2–4.
14. Звіт про роботу та виконання бюджету Пенсійного фонду України у 2018 році: Пенсійний фонд України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/1534465-zvit-pro-robotu-ta-vykonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny-u-2018-rotsi/> (дата звернення: 10.10.2019).